

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN TÜRK BOĞAZLARIYLA İLGİLİ TALEPLERİ: 1945-1946 NOTALARI *

Doç. Dr. İsmail Köse

Karadeniz Teknik Üniversitesi
Uluslararası İlişkiler Bölümü
ORCID: 0000-0002-8489-5088

Öz

Bolşevik İhtilal (1917) sonrasında kurulan Sovyetler Birliği, Çarlık Rusyası'nın tüm gizli antlaşmalarını açıklayarak tanımadığını bildirmiş, kendi varlığını da tehdit eden işgalcilere karşı Milli Mücadeleye destek vermiş ve Çarlık Rusyası'nın Türk Boğazları ile İstanbul'a yönelik taleplerinden vazgeçmiştir. Paris'te 1925 yılında imzalanan dostluk antlaşmasıyla Türk-Sovyet ilişkileri karşılıklı güven zemininde yürümüş, Sovyetler tarafından, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne (1936) fazla itirazda bulunulmamıştır. II. Dünya Savaşı'nın arifesinde Sovyetlerin barışçıl tutumu değişerek Çarlık Rusyası'nın Boğazları istilaya yönelik politikalarına geri dönlmüştür. Savaşın başladığı yıl 1939 Eylül-Ekim aylarındaki ittifak görüşmelerinde Montrö'nün değiştirilmesi, 1940 yılı Kasım ayında Dışişleri Bakanı Molotov ile Hitler arasında Berlin'de yapılan ittifak müzakerelerinde ise Türk Boğazlarının kontrolünün Sovyetlere bırakılması istenmiştir. Sovyetler, savaşın son iki yılındaki konferanslarda Boğazlarla ilgili isteklerini müttefikleri İngiltere ve ABD'ye kabul ettirmeye çalışmıştır. Stalin Montrö'nün değiştirilmesi talebini ilk olarak 1943 yılı sonunda yapılan Tahran Konferansı'nda gündeme getirmiş fakat savaş şartları içerisinde zikredilen istek detaylı olarak ele alınamamıştır. Talep, bundan sonraki Moskova, Yalta ve Potsdam Konferansları'nda gündeme taşınmıştır. Bu çalışmada arşiv belgeleri ışığında Sovyetler'in 1946 yılında Boğazlarla ilgili olarak Türkiye'ye verdikleri iki nota ve bu notalara Türkiye, İngiltere ile ABD tarafından verilen cevaplar dönemin tarihsel gelişmeleri dikkate alınarak irdelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Boğazlar, Sovyetler, ABD, Nota, Türkiye

Soviet Demands on Turkish Straits: 1945-1946 Notes

Abstract

Soon after Bolshevik Revolution (1917), Bolsheviks renounced all secret agreements and supported Turkish National Struggle because Allied Powers were their enemies also. Bolsheviks also with a radical decision, rejecting Tsarist era policies declared that they did not have any irredentist policy on Turkish Straits. After the Treaty of 1925 signed in Paris, Turkish-Russian relations based on mutual understanding and confidence. Thus, Soviets did not rise objection to the Montreux Protocol (1936) on Turkish Straits. Nevertheless, at the beginning of WWII, alike Tsarist era policies, Soviet policy changed and new demands on Turkish Straits put in table. During the alliance negotiations on September-October 1939 Soviets asked revision of Montreux, in November 1940 during Hitler-Molotov meetings in Berlin occupation of Turkish Straits were asked. Because those efforts was born no result, Soviets during the last two years of the war tried to persuade US and Britain for their desires on Turkish Straits. Soviet dictator Stalin put amendment of Montreux on table at the end of 1943 in Teheran Conference but his desires were not met due war conditions. The demand after that were put on the table on Yalta ve Potsdam Conferences also. In this paper, Soviet notes on straits at the year of 1946 and the replays of Turkey, UK and US will be analyzed under the historical developments of era by using archive documents.

Keywords: Straits, Soviets, US, Nota, Turkey

* Makale geliş tarihi: 23.10.2017
Makale kabul tarihi: 24.05.2018
Erken görünüm tarihi: 30.05.2019

Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazlarıyla İlgili Talepleri: 1945-1946 Notaları*

Giriş

Potsdam Konferansı esnasında ABD'nin New Mexico Eyaleti Alamagordo Çölü'ndeki atom bombası denemeleri başarılı olmuştu. Konferans resmi olarak sonuçlandıktan birkaç gün sonra, önce Hiroşima ve sonra Nagazaki'ye atılan iki atom bombası ile II. Dünya Savaşı Pasifik'te de sona erdi. Churchill hatıratında, "*ilk atom bombası atılmadan önce [Japonya'nın] tüm deniz gücü tükenmişti ve mağlup olmak üzereydi*" itirafında bulunmaktadır (Churchill, 1981: 559). Ayrıca Müttefikler "kayıtsız şartsız teslim" konusunda bu kadar ısrarcı olmasalardı Japonya Potsdam görüşmeleri devam ederken Sovyetler aracılığıyla barış istediği için insanlık böyle bir felaketle karşılaşmayabilirdi. Savaş süresince Türk-Sovyet ilişkileri istikrarsız bir seyir izlemişti. Savaş bittiğinde Kuzey'den gelmesi olası tehdide karşı Sovyetler ile ittifak kurulmasına önem veriliyordu. Bu amaçla Japonya'nın teslim olmasından hemen sonra, ABD, İngiltere, Çin ile birlikte Sovyetler Birliği'ne tebrik mesajı gönderilerek gergin ilişkilerin yumuşatılması amaçlandı (BCA, 15.08.1945/30100.235.590.21).

Sovyetler için de yıkıcı sonuçları olan II. Dünya Savaşı sonrasında Stalin ile Molotov'un iki seçenekli planlarının "B" şıkkı gerçekleşmiştir. Böylece Türkiye, muzaffer ve Montrö'nün revize edilmesi kararlılığında olan Sovyetlerle karşı karşıya kaldı. Bu dönem Türkiye için zorlu bir dönemdir. Sovyetler'e karşı Ankara'yı destekleyen tek büyük güç, 19 Ekim 1939 tarihli İttifak Antlaşması doğrultusunda hareket eden İngiltere'dir. İngiltere, Tahran Konferansı sonrasında gerçekleştirilen Kahire görüşmelerinde Stalin'in Türkiye'ye yönelik planları ve Boğazlarla ilgili niyetleri hakkında Türkiye'ye bilgi vermemişti. Fakat bu tarihten sonra, İngiliz devlet adamları, savaş sonrasında Akdeniz'e inmiş bir Rusya istemediklerinden Sovyet niyetleri hakkında Ankara'ya sınırlı da olsa bilgilendirme yapmışlardır. Nitekim Potsdam Konferansı devam ederken, gelişmelerden Ankara haberdar edilmiştir. Savaş sonrasında Sovyetler, Kafkaslar

* Bu makale 16-17 Ekim 2017 tarihleri arasında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi tarafından düzenlenen "Ekim Devrimi'nin Yüzüncü Yılında Sovyetler Birliği, Soğuk Savaş ve Uluslararası Sistem" Mülkiye Uluslararası İlişkiler Kongresi'nde sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

ve Balkanlar'da Bulgaristan'a kadar inen Kızıl Ordu delaletiyle Türkiye'yi kuzeyden çevrelemişlerdi. Bu yeni yayılcı politikanın sınırlama olmaksızın her istediğinde Akdeniz'e ulaşabilmesi sadece Türk Boğazları'ndan geçilerek mümkündü.

Çarlık Rusyası ve halef devleti Sovyetler tarih boyunca, boğazları dört kategoriye ayırarak düzenleyen bir uluslararası hukuka taraftar olmuşlardır; (1) Kapalı denizler Baltık ve Karadeniz ile açık denizler arasında bağlantı sağlayan ve bir ulusun denetiminde olan Boğazlar bütün devletlerin ticaret gemilerine açık olmalıdır (2) Bu boğazlar kıyıdaş olmayan devletlerin savaş gemilerine kapalı olmalıdır (3) İki açık denizi birbirine bağlayan Cebelitarık gibi boğazlar her tür serbest geçişe açık olmalıdır (4) Bir devletin arazisinden geçen fakat diğer devletlerin kıyıdaş olduğu denizin açık denizlere bağlantısını sağlayan boğazlar da bütün devletlerin ticaret gemilerine açık, kıyıdaş olmayan devletlerin savaş gemilerine kapalı olmalıdır. Burada kastedilen boğaz elbette Türk Boğazları'dır. Rus hukuksal görüşü açıkça görüldüğü üzere hakkaniyeti değil Rus çıkarlarını koruyacak şekilde oluşturulmuştur. Soğuk Savaş döneminde yenilenecek olan Sovyet görüşü; Süveyş ve Türk Boğazları'nın sadece kıyıdaş devletlerin meselesi olduğu, kıyıdaş olmayanların bu boğazlardaki geçiş rejimine kesinlikle müdahale etmemesi gerektiği şeklinde revize edilecektir (Baxter and Triska, 1964: 49-50).

Sovyet tezlerinin kabulü durumunda geçiş serbestisi ile Türk Boğazları'ndaki tek kıyıdaş Devlet Türkiye'nin güvenliği, yargı yetkisi, kamu düzeninin sağlanması, siyasi yetki kullanım kapasitesi, ekonomik çıkar olasılığı gibi hemen bütün avantajlar ortadan kalkarken, boğazların neden olduğu olumsuz maliyetlerin oranı ve etkisi artacak ya da bu sorunlar zaman içinde baş edilemez bir hale gelecekti. Sovyetler'in Türk Boğazları geçiş rejimiyle ilgili değişiklik istekleri resmi olarak 1946 yılı Ağustos ve Eylül aylarında Ankara'ya verilen iki notayla dile getirilmiştir. Sovyet notaları ve notalara verilen cevaplar Sovyetler açısından sorunun çözümünü sağlamamış fakat daha sonraki gelişmeler değişiklik isteğinde ısrar edilmemesine neden olmuştur.

Sovyet Taleplerinin Şekillenmesi

Amerikan Dışişleri Bakanlığı tarafından yayınlanan Potsdam Konferansı tutanaklarına göre; 23 Temmuz öğleden sonra oturumunda Stalin, Boğazlar geçiş rejiminde değişiklik talebini gündeme getirerek Churchill'e; *"Türkler'in korkmasına gerek yoktur. [İttifak Antlaşması için] sınırların karşılıklı güvenceye alınması gerekmektedir. Bunun için de [I. Dünya] Savaşı öncesi sınırlara dönmelidir.... Kars, daha önce Ermenistan'a, Ardahan ise Gürcistan'a aitti. Türkler ittifak antlaşması yapmayı istemezlerse sınır düzeltme konusu gündeme getirilmeyecektir [isterlerse bu düzeltmeyi kabul etmeleri gerekir]"* demiştir (FRUSDP, C: II, 1945: 302-303). Amerikan tutanaklarındaki bu konuşma birebir

aynı şekilde İngiliz arşivlerini inceleyen Nicholas Tamkin tarafından da teyit edilmektedir (Tamkin, 2009: 183).

Sovyetler, ittifak antlaşması için sınır düzeltmesine ek olarak ya Boğazlar'da ya da Boğazlar yakınında bir yerde savaş gemilerinin yakıt ihtiyaçlarının görülüp, bakımlarının yapılabileceği bir üs buna ek olarak Boğazlar güvenliğinin birlikte sağlanmasını istiyorlardı. Jamil Hasanlı, Sovyetler'in Boğaziçi ve Çanakkale'de olmak üzere en az iki üs istediklerini kaydetmektedir (Hasanlı, 2011: 65-66). Her iki boğazın giriş ve çıkışlarına hakim olacak bu iki üsün verilmesi durumunda Sovyet askeri gemileri hiçbir kısıtlamaya tabi olmaksızın Boğaziçi'nden aşağı inerek buradaki ikmal noktasına buradan da Çanakkale'deki üsse gidebileceklerdi. Savaş'ın son yılında alenen dillendirilen Sovyet istekleri, 1940 yılı Kasım ayında Molotov tarafından Hitler'e sunulan taleplerin hemen hemen tıpkıbasım tekrarıdır (Tamkin, 2009: 174-175).

Her iki isteğin de sağlanması durumunda Türk Boğazları'nda Türkiye'nin egemenliği sekteye uğrayacak; Boğazlar, Sovyetler'in istenilen sayı ve sürede askeri gemi gezdirebildiği ve belki de Türkiye'deki siyasi gelişmelere açık ya da gizli müdahale edebildiği bir alan haline gelecekti. Böyle bir üs, Sovyetleri İstanbul'un merkezinde söz sahibi yapabilecekti. Çanakkale'deki üsle birlikte, açık deniz Akdeniz'den Boğazlara giriş denetlenebileceği için Türk Boğazları'nın egemenliği hemen hemen tamamen Sovyet denetimine geçmiş olacaktı. Kars ve Ardahan, Boğazlarla ilgili taleplerde öncelikler arasında değildi. Buna karşın ABD'de, Ermeni kuruluşları tarafından Türk vatandaşı Ermenilerin Rusya'ya gitmek istediği propagandası yapılıyordu (Hasanlı, 2011: 74). Propagandanın amacı yer değiştiren Ermenilerin yerleşimi için Kars'ın Sovyetler'e iadesine destek vermektir. ABD'deki propagandayı teşvik eder şekilde 1945 yılı sonunda Türkiye'deki Ermenileri kışkırtabilmek ve ABD'deki lobilerin desteğini sağlayabilmek için Moskova tarafından Türk vatandaşı Ermenilere Sovyet vatandaşlığı teklifinde bulunuldu. Ankara arzu eden Ermenilerin mallarını satarak ya da yanlarında götürerek gitmelerine izin verdi. Buna karşın 60.000 Ermeni vatandaştan sadece 100 kişi Sovyetlere giderek vatandaşlık aldı (BCA, 1946/30100.101.624.10).

Konferans sonunda Türkiye Sovyet taleplerinden haberdar olunca, 17 Ağustos'ta detaylı bir nota ile İngiltere'ye Türkiye'nin tutumu açıklandı. Aynı nota üç gün sonra da Amerikan Büyükelçiliği'ne verildi. Potsdam sonrasında ABD, Boğazlar konusunda inisiyatif almakta tereddüt etmiştir. İngiltere ise, her ne kadar 1939 İttifak Antlaşması doğrultusunda Türkiye'yi desteklese de, ilk aylarda kesin, Sovyet isteklerini külliyen reddeden bir politikadan kaçınmıştır (Tamkin, 2009: 175). Böylece 1945 yılı Temmuz ayından 1946 yılı başına kadar geçen sürede, Türkiye Sovyet tehditlerini büyük oranda tek başına karşılamak zorunda kalacaktır (Tanin, 13 Temmuz 1946: 1). Bu dönem Türkiye için zor bir dönemdir, destek arayışları doğrultusunda yoğun bir diplomasi yürütülmüştür. Ankara, Türkiye'nin

tarafsız olduğu bir savaşta Rus deniz kuvvetlerinin Boğazlardan geçmesine rıza göstermeyi kabul edilebilir buluyordu. Bu tür bir müsaadenin bile çok sayıda sakıncası mevcuttu. Türkiye taraf olmadığı bir savaşa sırf Rus gemileri Boğazları kullandığı için taraf olmak durumunda kalabilirdi. II. Dünya Savaşı böyle bir ihtimalin yaşanmış örnekleriyle doluydu. Türkiye'nin savaşan olduğu bir savaşta böyle bir izin kesinlikle kabul edilebilir değildi.

Başbakan Şükrü Saraçoğlu Potsdam'ın iki ay ertesinde, üç müttefik dışişleri bakanları toplantısına katıldıktan sonra Türkiye'ye geri dönen İngiliz Büyükelçisi Sir M. Peterson ile 11-12 Ekim'de görüşerek Sovyet talepleri karşısında İngiltere'nin düşüncesini öğrenmeye çalıştı. Londra toplantısında, Boğazlar sorunu çok fazla gündeme gelmemişti. Sovyetler, İtalyan ve Alman istilasından korumak bahanesiyle Balkanlar'da işgal ettikleri; Macaristan, Bulgaristan, Romanya ve Çekoslovakya'dan çekilmeyi reddetmekteydiler. Yugoslavya, büyük oranda Belgrad'daki çarpışmalar hariç kendi imkânlarıyla işgale karşı direndiği için, diğer bölgelerde olduğu gibi buraya yerleşemeyen Sovyet Orduları Tito'nun seçimleri kazanmasıyla bu ülkeden çekilecektir. Türkiye şayet, savaşa katılsaydı büyük olasılıkla kaderi işgal altındaki Balkan devletleriyle aynı olacak, Sovyetler'in çekilmeyi reddettikleri topraklar listesinde bir de Türkiye'nin ismi bulunacaktı. Truman, 27 Ekim'de yaptığı konuşmada Potsdam'daki Amerikan görüşünü tekrarlayarak bütün ulusların denizlerden ve doğal suyollarından eşitlik, hakkaniyet kuralları içinde yararlanması gerektiğine inandığını söyledi. Bu ifade Stalin'i, fiilen Türk Boğazları konusunda teşvik ederken aynı zamanda, Boğazların Amerikan serbest geçişine açılması riskini de içinde barındırdığı için tedirgin etmiş olmalıdır.

Peterson'un Londra'dan getirdiği haberler olumludur. İngiltere, ABD'yi Boğazlar geçiş rejiminin değiştirilmemesi ve sorunların Montrö'ye taraf devletler arasında bir konferansta görüşülmesi için razı etmişti. ABD, 2 Kasım 1945 tarihinde Montrö ile ilgili değişiklik isteklerini Ankara'ya gönderdi. İngiltere'nin görüşüşü ise, üç hafta sonra 21 Kasım'da Ankara'ya bildirildi (Köse, 2015: 269-270). ABD, Boğazların savaş ya da barış dönemi fark etmeksizin sahildar devletlerin savaş gemilerine açık olmasını savunuyordu. Kıyıdaş olmayan ülkeler uzlaşılabilir tonajdakiler hariç boğazlardan savaş gemisi geçiremeyecekti (Howard, 1949: 182). Böyle bir uygulama Montrö'nün büyük oranda çöpe atılmasıydı. ABD ayrıca, Boğazlar Sözleşmesi'ndeki MC'nin yerini BM'nin almasını ve Japonya'nın Sözleşme'den çekilmesini istiyordu.

Açıkça görüldüğü gibi, Savaş'ın sona erdiği 1945 senesinde Boğazların açıklığını savunan Amerikan teklifi Sovyet isteklerine yakındı. Stalin savaş ya da barış dönemi fark etmeksizin harp gemileri için sınırsız geçiş hakkı istiyordu. Teklif Montrö ile elde edilen hemen bütün kazanımların altını boşaltıyordu. Bu durumda Boğazlar üzerindeki Türk egemenliği sembolik hale gelecekti. Teklif, Stalin'in isteklerine yakın olsa da, Sovyetlerin Boğazlarda egemenlik paylaşımı

tamamen reddediliyordu. Her ne kadar Sovyet tezlerine yakın durulsa da, Amerika Potsdam'dan iki ay sonra Pasifik ve Balkanlarda Sovyetler ile sorun yaşamaya başlamıştır. Sovyet taleplerine yönelik tutum tekrar gözden geçirilmekteydi (Truman, 1965: 570-576).

Boğazlarda egemenlik konusundaki anlaşmazlık nedeniyle ABD teklifi Stalin'in arzularını tatminden uzaktı. Nitekim daha sonra görüleceği gibi Çarlık dönemi politikaları ve Almanya'ya 1940 yılında yapılan teklifleri tekrarlar şeklinde Sovyetler; (1) Sovyet savaş ve ticari gemilerinin hiçbir kısıtlama ya da izne ihtiyaç duymadan Boğazlardan her iki yönde daima serbestçe geçmesini (2) Boğazlardan Karadeniz'e yabancı hiçbir savaş gemisinin girmemesini, girenlerin de dışarı çıkarılmasını (3) Bu politikanın kontrolü ve sürdürülebilirliği için Boğazlar sahillerinde yeter miktarda üssün kendilerine verilmesini istiyorlardı. 1945-1946 yıllarındaki amaçlara yönelik söz konusu tespit, Sovyet taleplerinden üç yıl sonra Londra Basın Ataşesi Nuri Eren tarafından Ankara'ya gönderilen Balkanlar'daki gelişmeler raporunda yer almaktadır (BCA, 21.01.1948/30100.101.625.13). Yukarıda açıklanan politikaların uygulamaya konulması durumunda Boğazlar fiilen Rus kontrolüne girecek; Karadeniz, Sovyetler'in savunduğu doktrin doğrultusunda bir iç deniz olarak Rus iç gölüne dönüşecekti. Türkiye ise Karadeniz sahilleriyle Boğazlarda egemen bir ülke değil de bir tür belediye idaresi yürüten devlet rolünde olacaktı.

Montrö'nün içini boşaltmasına rağmen Ankara ve Londra ABD teklifini müzakere etmeyi kabul etti. Teklif en azından Türkiye'nin egemenliğine zarar vermiyordu. Sovyetlerle yaşanan kriz bu yolla aşılabilirdi. Değişiklik önerileri Moskova tarafından yeterli bulunmadı. Açıkça görüldüğü gibi Stalin Boğazlarda serbest seyrüsefayın değil, egemenlik elde etmek istiyordu. Bu nedenle Amerikan teklifini ve üç devletin 18 Ekimde konunun ortak bir konferansta görüşülmesi önerisini de kabul edilebilir bulmamıştı (De Luca, 1977: 413-514). Sovyetler, Boğazlar ile Kars-Ardahan taleplerini prestij meselesi haline getirmişlerdi ve uydu devletlerde taleplerden vazgeçilmeyeceği propagandası yapıyordu (BCA, 30100.111.700.3).

Amerikan ve İngiliz notaları verilmeden önce Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1 Kasım 1945 tarihinde, TBMM'nin açılış konuşmasında Rus taleplerini ve suçlamalarını kesin bir dille reddetti (TBMM Tutanak Dergisi, C. 20; D. I; 1 Kasım 1945). Aralık ayındaki konuşmasında ise Ruslar ile "yeni bir İttifak antlaşması için görüşmelerden olumlu netice alınamadığını" söyledi (TBMM Tutanak Dergisi, 20 Aralık 1945: 3-10). Rus talepleri TBMM'de iktidar ile muhalefetin bir araya gelmesini sağlamıştı. Kâzım Karabekir tarafından yapılan konuşmada tarihsel gerekçelerle Sovyetlerin Kars, Ardahan ve Boğazlar ile ilgili talepleri reddedildi. Karabekir'den sonra söz alan Dışişleri Bakanı Hasan Saka da benzer şeyler söyledi. TBMM galeyana gelmişti ve Sovyet isteklerinin reddi için gerekirse savaşı kabul edecek bir hava vardı. Bu esnada Müttefik dışişleri bakanları

Moskova'da Türkiye ile ilgili görüşmeler yapıyordu (TBMM Tutanak Dergisi, 1945: 256-261).

Potsdam Konferansı sonrasında İngiltere'nin Türk Boğazları ile ilgili politikasının Sovyet isteklerini bir bütün halinde redde yönelik olmadığı ve hatta Londra'nın Boğazlar sorununda net bir politika belirlemekte güçlükler yaşadığı bilinmektedir (Tamkin, 2009: 166). Nitekim Potsdam'ın hemen ertesinde 20 Ağustos'ta Dışişleri Bakanı Ernest Bevin, Avam Kamarası'nda Boğazlar ile ilgili Sovyet taleplerinin dikkatle ele alınacağını bildiren bir konuşma yapmıştı (Hansard UK Parliamentary Papers, Ağustos 1945: 297). 1945 yılı Kasım ayı sonunda Devlet Bakanı F. Noel Barker Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada, Montrö Sözleşmesi'nin tadilinin kabul edilebileceğini fakat Boğazlardan Sovyetlere üs verilmesine İngiltere'nin rıza göstermeyeceğini tekrarlamıştı (Hansard UK Parliamentary Papers, Kasım 1945: 838). Görüldüğü gibi Boğazlar sorununda İngiltere henüz Sovyetleri tam olarak karşısına almaktan kaçınarak Yalta ve Potsdam'daki pozisyonunu koruyordu. 1946 yılı Şubat ayında İşçi Partisi temsilcisi Philip Price yaptığı konuşmada 1915 yılında Boğazlardaki Rus egemenliğinin gizli bir anlaşma ile [İstanbul Anlaşması] tanındığını ve Sovyetlerin Boğazların uluslararası hale getirilmesini istemekte haklı olduğunu söyledi (Hansard UK Parliamentary Papers, Şubat 1946: 1172). Price'ın bu aykırı çıkışına rağmen, Avam Kamarası Türkiye'ye yönelik Sovyet taleplerini büyük oranda kabul edilebilir bulmuyordu.

Rus dış politikasını 1917 yılından itibaren şekillendiren Bolşevikler, tarihi değişimi yakaladıklarına inanarak fırsatlardan maksimum yararlanmak üzerine yeni bir kurgu oluşturmuşlardı. Sovyetler, Boğazlarla ilgili taleplerinin kabul edilebilmesi için bilimsel çalışmalar da yapmaktaydılar. Sovyet vatandaşı iki Gürcü profesör bir makale yayınlarak, Giresun'dan doğuya, Kars ile Ardahan dahil Türkiye'deki toprakların Gürcistan'a ait olup, bu bölgenin geri iade edilmesi gerektiği tezini ileri sürdü. Nitekim Molotov da, Moskova'daki görüşmelerde Sarper'e; Kars ve Ardahan'ın Stalin tarafından memleketlisi Gürcüleri memnun etmek için istendiğini söylemişti (Tamkin, 2009: 176). İddiaya göre bu topraklar Sovyetler zayıfken, Moskova (16 Mart 1921) ve Kars (13 Ekim 1921) Antlaşmaları ile Türkiye'ye bırakılmıştı (BCA, 1946/30100.101.623.03). Makalede Gürcülerin hiçbir zaman yaşamadığı Kars da talepler içine alınarak Avrupa ve ABD'deki Ermeni diasporasının desteğinin alınması amaçlanmıştı. Nitekim, ABD merkezli Ermeni Ulusal Konseyi Stalin'in taleplerini destekleyen yoğun bir propaganda çalışması başlatmıştı (Hasanlı, 2011: 71-72).

Kars ve Ardahan'a yönelik bilimsel tezlerle desteklenmeye çalışılan beklenmedik toprak talebi, Mussolini'nin I. Dünya Savaşı öncesinde gerek Akdeniz gerekse Adriyatik sahillerinde dile getirdiği *irredantizm* temelli işgal politikalarının anakronik tekrarıydı. Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu

Bölgelerinin önemli bir kısmını içine alan bu bölge, daha önce Woodrow Wilson tarafından Sevr Anlaşması ekine konularak Ermenilere verilmişti. Ermeniler öncesinde, Trabzon Rum Metropoliti Hrisantos Paris Barış Konferansı'na bir mektup yazarak Komnenos Devleti'ni tekrar ihya edebilmek için söz konusu coğrafyanın Doğu Karadeniz kısmını istemişti. İddia edildiği gibi bölgede Gürcü halk yoktu. 1461 yılındaki fetih sonrasında Türkler buraya iskân edilmiş, Rum ahali 1923 yılında imzalanan Mübadele Antlaşmasıyla Yunanistan'da yaşamakta olan Türklerle yer değiştirmişti. Bu nedenle zikredilen saha tarihsel anlamda hiçbir şekilde Gürcistan'a ya da Ermenistan'a ait değildi. Stalin'in amacı, doğuya kaydırıldığı orduların tehdit düzeyini turmandırarak, Türkiye'yi doğu topraklarının işgalini engelleyebilmek için Boğazlarda tavize zorlamaktı. II. Dünya Savaşı sonrasında Sovyetlerle yaşanan anlaşmazlıkta toprak talebi ehemmiyetli bir role sahiptir ve bu talebin Sovyet tarafında kararlılığı daha sonra tartışma konusu olmuştur.

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki sinir harbinden kaynaklanan tansiyon halka da yansdı. Gazetelerde Sovyet aleyhtarı yazılar hızla artmaya başladı (BCA, 30100.128.832.3). 4 Aralıkta Sovyet yanlısı *Tan* ve *Turquie* gazetelerinin büroları ile işletmecisi Sovyet vatandaşı olan bir dükkân tahrip edildi. Sovyetler olaylara göz yumulduğu suçlamasında bulunuyordu. Aynı günlerde İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi Sir Archibald, Selim Sarper'e; Ruslar'ın her ne pahasına olursa olsun, Boğazlarda üs ve kontrol yetkisi kazanmaktan vazgeçmek niyetinde olmadıklarını söyledi. Boğazlarla ilgili politikaların şekillenmesinde ABD'nin tutumu belirleyici olacaktı. Fakat Dışişleri Bakanı Brynes, Sovyet taleplerine yakın görünüyordu. Londra'da yapılan üç dışişleri bakanları toplantısında da Brynes, İngiliz tezlerinden daha çok Rus isteklerini desteklemişti. ABD, Milli Savunma Bakanlığı, Başkan Truman'ı yayılmacı Sovyet niyetleri hakkında uyardıktan sonra ABD politikası revize edildi. 5 Ocak 1946 tarihinde Truman, Brynes'i görevden alarak yerine bir general olan George Marshall'ı getirdi (Bilge, 1992: 296-297). Boğazlara ve Türkiye'ye yönelik ABD politikası bu tarihten itibaren hızla değişti.

Türk dış politikasındaki olanaklar dahilinde özerk, geleneksel denge siyasetinin terk edilerek büyük oranda Ortadoğu'daki Amerikan çıkarlarına hizmet edebilecek tek kutuplu politika anlayışına geçilmesi 1945 yılı Haziran ayında Molotov tarafından dile getirilen Boğazlar ve toprak talepleri sonrasında gerçekleşmiştir. Molotov'un 7 ve 18 Haziran görüşmelerinde Selim Sarper'e ilettiği Sovyet istekleriyle ilgili çeşitli argümanlar mevcuttur. Örneğin Yalçın Küçük, toprak talebi iddialarının büyük oranda Feridun Cemal Erkin tarafından Türkiye'nin Emperyalist Amerika safında yer almasının sağlanması amacıyla uydurulduğunu ileri sürmektedir (Küçük, 2003: 304-315).

Benzer şekilde bu dönemde Bakanlık telgraf şifre bölümünde görev yapan Mahmut Dikerdem de anılarında; 1939 yılı Ekim ayında Saraçoğlu ile Sovyet

yetkililer arasında gerçekleşen görüşmelerde Montrö'nün 20 ve 21. maddelerinin Sovyetler'in oluruyla uygulanması talebinin de aslında Montrö'yü delmeye yönelik değil; Sovyet güvenlik endişelerinden kaynaklı geçici bir durum olduğunu ileri sürmektedir (Yılmaz, 2004: 23-255). Söz konusu revizyonist görüşlere karşın, 1945 yılında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün konuşmalarında Sovyetler tarafından yapılan teklifler ve güvenlik tehdidi algısı açıkça dile getirilmektedir (İnönü, 2003: 34-36, 40-41).

Son olarak, Sovyet üs ve toprak taleplerini ele alan resmi tarih tezini sorgulayan revizyonist çalışma Behlül Özkan tarafından yapılmıştır. Özkan da araştırmasında resmi tarih tezinin aksine, ittifak antlaşması için 1945 yılı Nisan-Haziran ayları arasında Sovyetler tarafından ileri sürüldüğü iddia edilen taleplerin aslında Türk dış politikasındaki eksen değişikliğini meşrulaştırma amacıyla kullanıldığı saptamasında bulunmaktadır (Özkan, 2017: 57-68). Yukarıda açıklanan görüşlerin doğruluğunun kanıtlanması durumunda 1939 ve 1945 yıllarında Ankara'nın bilinçli olarak Sovyetlerle kriz çıkardığı şeklinde bir saptama ortaya çıkar. 1939 yılında ve sonrasında Boğazlardaki Sovyet talepleri dikkate alındığında söz konusu iddiaların tartışmalı olduğu; 1945 yılı sonrasında Amerikan çıkarlarına hizmet eden Türk dış politika yönelimi ve Amerika'nın Türkiye ile Boğazları savunma konsepti dikkate alındığında ise bu iddiaların kısmen de olsa haklılık paylarının bulunabileceğini söylemek olasıdır (Leffler, 1985: 810-812). Bu çalışmanın kapsamı 1946 yılında yaşanan notaların incelenerek, Savaş sonrasında Türk dış politikasındaki değişim ile dönemin siyasi atmosferinin irdelenmesidir. Belirtilen nedenle resmi tarih tezi ve bu teze karşıt argümanların derinlemesine incelenmesi çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır.

Çalışma kapsamında incelenen arşiv vesikalarında Sovyetler'in resmi olarak Türkiye'den toprak talep ettiğini gösteren bir kayda rastlanılmamıştır. Buna karşın Sovyetler'in yazıya dökmemelerine rağmen ittifak antlaşması karşılığında Türkiye'den toprak talep ettikleri konusunda şüphe yoktur. Büyük olasılıkla Sovyet talepleri olgunlaştıktan sonra resmi yazışma konusu olacaktı. Türkiye'nin sert tepkisi ve toprak konusundaki uzlaşmaz tutumu ikinci aşamaya olanak tanımamıştır.

Sovyetler ile Boğazlar ve Kars-Ardahan konusunda yaşanan kriz esnasında Moskova'da Basın Ataşesi olarak görev yapan Memduh Tezel tarafından 1947 yılında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye gönderilen ve şuanda Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde kayıtlı raporda; Sovyetler'in Kars ile Ardahan'ı istedikleri, Boğazlar meselesinde ise Türkiye'yi kendi taraflarında tutmayı arzuladıkları, Stalin'in Türkiye ile bozulan ilişkilere kızarak Dışişleri Bakan Yardımcısı Gürcü Dekanozof ile Ankara Büyükelçisi Vinegradov'u azlettiği, Sovyetler'in Türkiye ile ABD arasındaki sıkı ilişkiden rahatsız olduğu fakat buna kendilerinin sebebiyet verdiklerini de itiraf ettikleri belirtilmiştir (CA,

05.12.1947/2/13-16.9455-12). Bu rapor iki şekilde yorumlanabilir. Rapor bir bütünlük içinde değerlendirildiğinde Sovyetler'in, 1945 yılında Türkiye ile ilişkileri bozmak niyetinde olmadıkları şeklindeki görüşün büyük oranda doğru olduğu görülür. Buna karşın Tezel'in değerlendirmesinde de açıkça görüldüğü gibi Sovyet temsilciler, Molotov dahil, Türkiye'nin tepkisini hesaplayamayarak Boğazlar ile Kars ve Ardahan'da hak talep etmişlerdir. Sovyet taleplerindeki kararlılığın düzeyini tam olarak tespit etmek olanaksızdır fakat talepler şekillendirici faktörlerden bağımsız olarak iki ülke ilişkilerini germiş, 1953 yılına kadar sürecek bir krizin temellerini atmıştır.

Truman, 1946 yılı başından itibaren Sovyet yayılmacı eylemlerine artık tolerans göstermemeye karar vermiştir. ABD'nin Moskova Maslahatgüzarı George Kennan'ın gönderdiği uzun telgraf ile soğuk savaşın temelleri atıldı. Böylece ABD, Ortadoğu ile Yunanistan'ın güvenliğini garanti altına alabilmek ve Ortadoğu'daki çıkarlarını koruyabilmek için Türkiye'ye yönelik dış politika paradigmasını yeniden şekillendirmek zorunda kaldı. Başkan Truman, 1946 yılı Nisan ayı Ordu Günü'nde yaptığı konuşmada "*Ortadoğu, enerji kaynaklarıyla ekonomik ve stratejik önemdedir ve buradaki güçsüz devletler desteklenecektir*" şeklinde bir beyanda bulundu (Kalaitzidis ve Streich, 2011: 135-137).

Truman konuşmasında Ortadoğu'daki kaynaklara ve Amerikan çıkarlarına da vurgu yapmıştır. İki ay önce, 21 Şubat'ta İngiliz Dışişleri Bakanı Ernest Bevin, Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada, Sovyetler'in Türkiye'ye yönelik toprak isteklerini eleştirerek, iki ülke arasında bir ittifak antlaşması olduğunu belirtmişti. Bevin, 4 Haziran'daki konuşmasında Sovyet isteklerini bir kez daha eleştirerek, İngiltere'nin ya da başka bir ulusun Baltık, Karadeniz veya başka sularda gemilerinin dolaştığını fakat hiç kimsenin bu bölgelerde üs talep etmediğini söylemiştir.

Bir yıl sonra açıklanacak olan Truman Doktrini'nin ilk taslağı olan bu beyan ile ABD'nin Potsdam'daki mesafeli tavrın aksine Sovyetlere karşı güçlü bir şekilde Türkiye'yi desteklemeye karar verdiği açıkça görülmektedir. Ayrıca, ABD'nin savaş stratejistleri Mart ayındaki İran krizinden sonra Sovyetlerin Akdeniz'e ve Ortadoğu'ya yayılma amacından emin olmuşlardı. Böyle bir girişime izin verilmeyecekti (Leffler, 1985: 813). Dikkat çekici şekilde Sovyetler, Boğazlardaki isteklerinde çok ısrarcı olmalarına rağmen, Montrö'nün tadile olanak sağlayan maddesi gereği ikinci beş yıllık sürenin dolması amacıyla Potsdam sonrasında talep notalarını Türkiye'ye vermek için 1946 yılı Ağustos ayını beklemekteydiler. Bu bir yıllık dönemde Türkiye ile Sovyetler arasında çok fazla resmi diplomatik temas gerçekleşmemiştir. İlk resmi temas, 9 Mart 1946 tarihinde Sovyet Büyükelçisi Vinogradov ile Başbakan Şükrü Saraçoğlu arasında yaşandı. Saraçoğlu bu konuşmada Vinogradov'a; Sovyetlerle görüşmenin ön şartının toprak ve üs taleplerinin geri çekilmesi olduğu cevabını verdi (Bilge, 1992: 298-299).

Saraçoğlu-Vinogradov görüşmesi yaşanmadan iki hafta önce Donanma Bakanı James Forrestal, 27 Şubat'ta Truman'a Akdeniz'e güçlü bir donanma gönderilmesini önermişti. Churchill'in 5 Mart 1946 tarihindeki ünlü "Demirperde" konuşmasından önce Missouri'nin Sovyetler'e gözdağı vermek amacıyla İstanbul'a gönderilmesine karar verildi (Akalin, 2002: 4-6). Bu esnada Kızıl Ordu Tahran'a 30 km. yakındaydı. Sovyetler istedikleri garantileri elde etmeden Balkanlar ile benzer şekilde İran'ı da boşaltmaya yanaşmıyordu. Sovyetler'in Yunanistan üzerinden Oniki Ada'da da üs istediği söylentileri etrafa yayılmıştı. Belki de bu söylentiler Amerika tarafından kasten çıkarılıyordu fakat kimse doğrunun ne olduğundan emin olamıyordu.

Amerika, savaş esnasında vefat etmiş olan Washington Büyükelçisi Münir Ertegün'ün cenazesini Donanma'nın sembol muharebe gemisi 45.000 tonluk *Missouri* ve refakat gemisi 2.200 tonluk *Power* destroyeri ile birlikte 1946 yılı Nisan ayında İstanbul'a gönderdi. *Missouri*, Japonya'nın teslim antlaşmasının imzalandığı gemiydi (BCA, 301812.110.18.8). Nisan ayı başında Washington'a ulaşan raporlar Sovyetler'in Finlandiya, İskandinavya, Doğu, Orta ve Güneydoğu Avrupa, Balkanlar, İran, Irak, Afganistan, Sincan, Mancurya ve Türkiye'yi ya tamamen ya da kısmen işgale niyetlendiğini bildirmişti (Kissinger, 2015: 431). ABD'nin, ivedilikle harekete geçmesini sahadan gelen ve sayıları hızla artan bu raporlar sağlamıştı. *Missouri*'nin İstanbul'a gönderilmesi ve dört gün İstanbul'da demirlemesi Sovyet taleplerinin kabul edilmeyerek artık Türkiye'nin daha güçlü destekleneceğinin işaretidir. Sovyetler ile gerginleşen diplomatik ilişkiler özellikle doğu sınırlarındaki askeri noktalarda gerginliklere neden olacak şekilde tansiyonun yükselmesine sebebiyet verdi (BCA, 25.11.1946/30100.65.403.10).

Boğazlarla İlgili Notalar

Sovyetler, Boğazlar ile ilgili taleplerini Potsdam Konferansı'ndan bir yıl sonra, 8 Ağustos 1946 günü bir nota ile Türkiye'ye teslim ettiler. Montrö, 8 Kasım 1936 tarihinde yürürlüğe girmişti, 1946 yılı Montrö'nün 10. yılıydı. Sözleşme imzacısı devletlerin 29. maddede tanınan haklara göre; her beş yılda bir üç ay önceden bildirimde bulunmak şartıyla Sözleşme'nin tadilini isteyebilecekleri ikinci beş yıllık periyot 1946 yılı Ağustos ayında dolmuş oluyordu (BCA, 30.11.1946/30100.11.67.32). Nota verildiğinde 8 Kasım'a üç ay vardı, değişiklik isteğinin gündeme alınabilmesi için üç ay önceden bildirim gerekliydi. Sovyet notasında belirtilmemekle birlikte böylece değişiklik talebi için gerekli usul yerine getirilmiş oluyordu. Nota, ilk başta Ankara'da şaşkınlıkla karşılandı. Zira beklentiler çok daha sert tonda bir nota gönderileceği şeklindeydi. Notada Türkiye savaş süresince Montrö'ye uymamakla suçlanıyor ve ihlal örnekleri sıralanıyordu. Sovyetler Montrö'nün tadilini değil tamamen iptal edilerek, yeniden bir sözleşme

yapılmasını istiyorlardı. Nota umulandan yumuşak bir üslupta kaleme alınmıştı fakat bir yıl önceki taleplerde herhangi bir değişiklik ya da gerileme de yoktu.

Notanın girişinde, savaş esnasında Montrö'nün Karadeniz'e sahildar devletlerin çıkarlarını korumadığı şikâyetinde bulunuluyordu. Önce muhatabı haksız çıkaracak deliller sunarak karşı tarafın müzakere pozisyonunu zayıflatmak, sonra da istekleri daha kolay kabul ettirmek bir tür Sovyet diplomasi yöntemi idi. Notanın üçüncü paragrafı, mihver devlet savaş ve yardımcı savaş gemilerinin Boğazlardan her iki istikamette defalarca geçtiği suçlamasını dile getirerek, bundan dolayı protestolarda bulunulduğu belirtiliyordu. Boğazlardan hileli geçtiği kuşku olan gemiler savaş gemisi değil yardımcı savaş gemisi sınıfındaydılar. Hiçbir savaş gemisinin geçişiyle ilgili şikâyet söz konusu olmamıştı. Ayrıca Sovyet protestosu da sadece 1944 yılı Mayıs ayında verilen nota ile sınırlıydı. Yapılan kontrollerde bahse konu gemilerin ticaret gemisi olduğu anlaşılmıştı.

Notanın bundan sonraki kısmı hileli geçişlerden örnekler vermekteydi: buna göre 9 Temmuz 1941 tarihinde *Seafalke* adlı Alman sahil muhafaza gemisinin Montrö'ye aykırı geçişi ilk örnektir. *Seafalke* aslında sivil gemidir. İkinci ihlal suçlaması aynı yılın Ağustos ayındaki *Tarvisio* adlı İtalyan gemisinin Karadeniz'e geçişine izin verilmesidir. Geçişine izin verilmeyen *Kassel* haricinde böyle bir durum söz konusu değildi. 1944 yılı Haziran ayında, 8 *Ems*; 5 *Kriegstransport* sınıfı Alman yardımcı savaş gemisinin Boğazlardan geçtiği ve Karadeniz'deki askeri harekâtlara dahil olduğu söyleniyordu. İngiliz şikâyeti üzerine kontrol edilen bu gemilerin de sivil gemi olduğu görülmüştü. Sovyetler, 4 Kasım 1942 tarihinde Türk Hükümeti'ne; Almanya'nın 140.000 tona yakın yardımcı savaş gemisinin silah ve cephane nakletmek üzere Boğazlardan geçirmeyi amaçladığının bildirildiğini, fakat gerekli tedbirlerin alınmadığını iddia ediyordu. Bu iddialar sonrasında ise Montrö ve Türkiye'ye suçlama yöneltiyordu:

... yukarıdaki hâdiselerin Almanya ve müttefiklerine karşı yapılan son harp esnasında Boğazlar'a müteallik Anlaşmanın düşman devletlerin Boğazları Sovyetler Birliği ve diğer müttefik Devletler aleyhinde harp gayeleri için kullanmalarına mâni olmadığı anlaşılmaktadır ki böyle bir vaziyetten dolayı Türk Hükümeti gayri mesul bulunamaz (Erkin, 1968: 415).

Sovyet notasının söz konusu suçlamaları Montrö'ye yönelik taleplere meşruiyet kazandırmak içindi. Nitekim notanın ikinci kısmında üç devlet; ABD, İngiltere ve Sovyetler'in Montrö'nün yerine yeni bir Boğazlar rejimi oluşturulması için Potsdam'da anlaştıkları bildirilmekteydi. Bundan sonra Potsdam Konferansı kararlarına atıf yapılarak; (a) bugünkü şartları karşılamadığı için Montrö üç devlet isteğine göre tadil edilmelidir (b) Görüşmelerin üç devlet tarafından ayrı ayrı Türkiye ile gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır, deniliyordu.

Bu uzun girizgâh sonrasında notanın ikinci kısmında maddeler halinde Sovyet istekleri sıralanmıştı: (1) Boğazlar bütün devletlerin ticaret gemilerine açık

olmalıdır (2) Boğazlar Karadeniz'e sahildar olan devletlerin savaş gemilerine her durumda [savaş ve barış fark etmeksizin] açık olmalıdır (3) Sahildar olmayan devlet savaş gemileri özel haller hariç yasaklanmalıdır (4) Boğazlar rejimi Türkiye ve sahildar devletler tarafından kontrol edilmelidir (5) İki alakadar devlet, Sovyetler ve Türkiye Boğazların güvenliğini ve müdafaasını birlikte gerçekleştireceklerdir. Nota bilgi için ABD ve İngiltere'ye de gönderilmiştir (Erkin, 1968: 414-415).

... 4. Karadeniz'e girmek ve Karadeniz'den çıkmak için tabii su yolu olan Boğazlar'a müteallik rejimin tesisi Türkiye'nin ve Karadeniz'e sahili bulunan diğer Devletlerin salâhiyeti dahilinde olmalıdır.

5. Boğazlar'da ticarî seyrüsefayın serbestisini ve Boğazlar'ın güvenliğini temin hususunda en fazla alâkadar ve bunu icraya en kadir olmaları sıfatıyla Türkiye ve Sovyetler Birliği, işbu Boğazlar'ın Karadeniz'de sahili bulunan Devletler aleyhine diğer Devletler tarafından kullanılmasının önüne geçmek için bunların müdafaasını müşterek vasıtalarıyla temin ederler (Erkin, 1968: 415).

Sovyet notasının ilk kısmı Potsdam Konferansı kararları üzerine oturtulmuştur. Türkiye bu Konferans'ın katılımcısı değildi fakat üç galip devlet Türkiye'nin egemenlik ve hükümrânlık haklarını yakından ilgilendiren Boğazlar meselesini ele almış, Rus isteklerini büyük oranda kabul etmişlerdi. Molotov'un 13 Kasım 1941 tarihinde Hitler ve Ribbentrop ile yaptığı görüşmede koparmayı başaramadığı imtiyazlar Potsdam'da müttefikler tarafından Sovyetler'e bahşedilmişti. Amerika, Boğazların uluslararası statüyle idaresine taraftardı. Geleneksel Rus politikalarının yakın tanığı olan İngiltere böyle bir uygulamanın Türkiye ve Doğu Akdeniz'i Ruslar'a teslim etmek anlamına geleceğini biliyordu.

Dönemin Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin, İngilizler'in Rus istekleri karşısında Ankara'yı desteklediğini fakat Amerikan Büyükelçisi Edwin Wilson ile defalarca görüşmeler yapılarak bu devletin İngiltere'nin de desteğiyle ikna edilebildiğini kaydetmektedir (Erkin, 1968: 415). Sovyetler, Boğazlar konusunu Türkiye ile ikili görüşmelerle ele almak yönünde bir siyaset izliyorlardı. Oysa Türkiye, ABD ve İngiltere ile birlikte hareket etmekten yanaydı. Nitekim cevap verilmeden önce Sovyet notası ABD ve İngiltere'ye gönderilerek her iki devlet de bilgilendirildi. Sovyetler, Potsdam'daki politikaları doğrultusunda sadece Türkiye'ye nota vermiş ve görüşmenin iki devlet arasında yapılmasını istemişti. Nota, ABD ve İngiltere'ye sadece bilgilendirme amacıyla gönderilmişti. Sovyet notasındaki "Boğazların ortak kontrolünü" isteyen ultimatoma nitelikli istek üzerine, Beyaz Saray'da yapılan toplantıda Stalin tarafından ileri sürülen taleplerin Türkiye'nin de Sovyet uydusu yapılması yolunda atılmış bir adım olduğuna ve Amerikan çıkarlarının korunması için gerekirse güç kullanılarak Sovyetlerin durdurulmasına karar verildi (Knight, 1975: 451).

İlk Sovyet notasının Ankara'ya tesliminden bir hafta sonra, 17 Ağustos'ta Sovyetler'in Kabil Elçisi Bakulin, Türkiye'nin Kabil Elçisi Ahmet Cavad Üstün ile Çin Elçiliği'nde yaptığı görüşmede, Sovyetler'in amacının Türkiye'yi tehdit etmek ya da Türkiye'nin toprak bütünlüğüne veya bağımsızlığına halel getirmek olmadığını fakat kendi güvenlikleri için Boğazlara yönelik olası bir taarruza karşı şuraya buraya garnizonlar yerleştirmek ve Boğazlar meselesini Karadeniz'e kıyıdaş devletler arasında çözmek istediklerini söyledi. Bukalin sözlerinin devamında Kars ve Ardahan'ın Sovyetler tarafından bir yıl önce istendiğini de ifade etmiştir (CA, 20.08.1946.2/13.3/8567-1).

Bukalin'in sözleri Moskova tarafından Ankara'ya gönderilen açık mesajdır. Sovyetler bir yıl önceki taleplerinden geri adım atmış görünmekle birlikte "şuraya buraya garnizon yerleştirmek" gibi muğlak bir ifadeyle kendilerine üs verilmese bile Boğazların ortak savunulması konusunda ısrarcıydılar. 1945 yılında Boğazlar ile Kars ve Ardahan üzerindeki Sovyet talebinin Ankara tarafından bilinçli olarak krize dönüştürüldüğü argümanı söz konusu ifadeler dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Ayrıca, dış politikada bir devletten gelen tehditten ya da o devletin gücünden daha çok karşı taraftaki algı önemlidir. Mussolini I. Dünya Savaşı öncesinde Almanya dahil Balkan Devletleri ve Türkiye'ye üstü kapalı tehditler yönelmiş, İtalyan tehdidi muhatapların dış politika pozisyonları üzerinde başarılı olmuş; örneğin Hitler 1933 yılında İtalyan tehdidi nedeniyle Avusturya'daki Nazilere aktif destek sağlamaktan çekinmiştir (Armaoğlu, 1998: 242-244). Oysa savaş başladığında İtalyan ordusunun Yugoslavya'yı bile tek başına yenebilecek güçte olmadığı görülmüştür. Bu örnekte de görüldüğü gibi algı gerçekliğin ötesine geçerek devlet politikalarını yönlendirebilmiştir.

Sovyetler her ne kadar ABD ile İngiltere'yi Boğazlar meselesine karıştırmak istemese de her iki devlet ve Türkiye böyle bir politikayı kabul etmemekteydi. Bu nedenle notaya muhatap olmamalarına rağmen Sovyetler'e ilk cevap notası birer gün arayla, ABD tarafından 19 Ağustos'ta, İngiltere tarafından 21 Ağustos'ta ve Türkiye tarafından 22 Ağustos'ta verildi. ABD'nin Sovyetler'e vereceği nota Moskova'ya gönderilmeden bir gün önce, 18 Ağustos'ta Ankara'ya gönderilerek bilgilendirme yapılmıştı. Notada, Boğazların Türkiye ile Sovyetler arasında ortak savunulması ve yeni rejimin sadece kıyıdaş devletler arasında kararlaştırılması doğrultusundaki Sovyet istek ve taleplerinin kabul edilmeyeceği, buna karşın Montrö'nün tadili için yeni bir Konferans toplanırsa buna iştirak edileceği bildiriliyordu. Büyükelçi Wilson, 13 Ağustos'ta Washington'a gönderdiği notta, Sovyetler'in amacının Türkiye'nin bağımsızlığını sona erdirip, Ankara'da Sovyet yanlısı bir hükümet kurdurmak olduğunu kaydetmiştir. Buna karşın ABD'nin Moskova Büyükelçiliği Stalin'in Türkiye'ye askeri bir saldırı yapmaya niyeti olmadığını rapor etmiştir (CA, 18.08.1946/2/3-16.737). Amerikan notası ile benzer şekilde üs ve hükümler arzulan Sovyet isteklerini reddeden fakat Boğazlar konusunda toplanacak yeni bir konferansı kabul eden İngiliz notası yarım

sayfa uzunluğundaydı.

Amerikan ve İngiliz cevap notaları diplomatik üslubun ötesine geçmeyen kısa metinlerdir. Oysa manifesto niteliğindeki cevabi Türk notası, yedi sayfa uzunluğundadır. İlk Sovyet notası iki sayfa idi. Cevap notasının girişinde Sovyet notası tekrarlanarak bazı konularda hatırlatmalar yapılmıştır:

... Sovyet teşebbüsünün şekil ve esası hakkında herhangi bir incelemeye girişmeden evvel Dışişleri Bakanlığı Montreux sözleşmesinin tesirsizliğini teyid ve bundan Türk hükûmeti aleyhine sözde mes'uliyet çıkarmak için anılan notada zikredilen, bazı mihver gemilerinin Boğazlardan geçişi keyfiyetleri üzerinde durmağı lüzumlu addetmektedir (Erkin, 1968: 417).

Notanın bundan sonraki kısmında öncelikli olarak, hileli geçiş yaptığı iddia edilen Mihver gemileriyle ilgili teknik ayrıntılar açıklanmıştır. İtalyan gemisi *Tarvisio*'nun geçişinin yasaklanması ve geminin Akdeniz'e geri döndürülmesi nedeniyle Sovyet Büyükelçisi'nin 25 Ağustos 1941 tarihindeki teşekkürüne dikkat çekilmiştir. Sovyetler, 4 Kasım 1942 tarihindeki uyarılarına rağmen 140.000 tonluk Alman yardımcı savaş gemisinin Boğazlardan geçtiğini iddia ediyorlardı. Notada, 1 Ocak 1943'ten 1 Ocak 1944 tarihine kadar toplam 19.476 ton ağırlığında 10 Alman ticaret gemisinin geçtiği, gemilerin sınıfı hakkında kuşku olmadığı belirtilmiştir. Sovyetler, Boğazlardan "*Ems*" ve "*Kriegtransport*" sınıfı Alman gemilerinin geçtiği suçlamasında da bulunuyordu. Notada *Ems* sınıfı gemilerin 100 tondan hafifi olduğu, emtia ambarları bulunduğu ve silahsız oldukları, ot kereste ve kömür taşıdıklarının tespit edildiği belirtilmiştir. Bu gemilerden İngiltere'den gelen uyarılar üzerine birisi 1944 yılı ortalarında Boğaz girişinde durdurulmuş ve bundan sonra Boğazlardan geçmelerine müsaade edilmemiştir:

... yukarıdaki izahattan anlaşılacağı veçhile, Montreux sözleşmesine atfedilen kusur, rejimin tamamen hukukî çehresini tanzim ve olayların icapları karşısında kıymetini ispat eden öz hükümlerinden ziyade sözleşmenin sırf teknik zeylini teşkil eden harp gemilerinin tarifini, evsafını ve tonajının hesaplanmasını istihdaf etmektedir. Muhtelif şekilleriyle harp zaruretleri, taktik ve stratejik ihtiyaçlar, bazı muharipleri, savaş esnasında, evsaf ve tonaj noktai nazarından Montreux sözleşmesinin tarif ettiği harp gemileri tipinden tamamen uzaklaşan ve bu itibarla sözleşmenin 7 nci maddesi şümulüne giren zararsız ticaret gemileri evsafını haiz yeni tip gemiler kabulüne sevkemiş olabilir. ...

Boğazlardan transit geçen gemiler üzerinde Türk makamlarının murakabesi de, sözleşme mucibince bahis mevzuu gemilerin tabi olabileceği yegâne kontrol nevinin "gece ve gündüz ve mümkün olduğu sür'atle" yapılması lazım gelen sıhhi kontrole inhisar etmesi dolayısıyla, bir kat daha güçleşmiş bulunuyordu. Nezaret ve kontrolün fevkâlade güç şartlar içinde, birkaç nadir gemi sözleşmenin geçişe cevaz verdiği şekle

bürünerek hile ile geçebilmiş[tir]. ... Sovyet Hükûmeti, **sırf özel menfaatlerine tamamen uygun düşen bir Boğazlar rejimi elde edebilmek** hususundaki bütün delillerini, Montreux sözleşmesiyle kurulan rejimin Boğazların Karadeniz Devletlerine karşı hasmane gayelerle kullanılmasını önleyen şartları temin etmediği iddiasına istinat ettirmektedir (Erkin, 1968: 418).

Sovyetler aslında, II. Dünya Savaşı gibi kaotik bir ortamda, özellikle Mihver güçlerinin Türkiye'yi Balkanlar, Karadeniz ve Ege ile Doğu Akdeniz'de çevrelediği bir dönemde Montrö'nün Mihver'e karşı Boğazlarda uygulanmasının zorluğunun farkındaydı. Nitekim, bizzat Stalin Almanya korkusundan savaşın başında Mihver Devletleri ile anlaşmıştı. Türk notasında Sovyetler'in bu kötü niyetli girişimine dikkat çekilerek aslında diplomatik bir ders verilmiştir. Montrö, günün şartlarına uygundu fakat 2018 yılında olduğu gibi 1939 yılı sonrasında hızla gelişip, sınıfları farklılaşan savaş ve yardımcı savaş gemilerini tarif etmekte yetersiz kalmaktaydı. Yapılabilecek en uygun yaklaşım gemi sınıflarını tarif eden ve 25 Mart 1936 tarihli Londra Denizcilik Sözleşmesi'nden aynen alınan II Nolu ekin güncellenmesiydi.

Daha önce de belirtildiği gibi, Sovyet notasının 1946 yılına kadar bekletilip, Montrö'nün yürürlüğe girdiği Kasım ayından tam üç ay önce Ağustos ayında verilmesi Sözleşme'nin tadilini mümkün kılan 29. maddenin işletilmesi içindi. Ankara bu niyeti fark ederek, tadilat isteğinin uygulamaya konulabilmesi için talebin imzacı taraflara gönderilmesi, bir ya da iki imzacı tarafından desteklenmesi ve talebin üç ay önceden bildirilmesi gerekliliğine cevap notasında dikkat çekildi. Ankara, Sözleşme'nin tadili için toplanacak konferansa ABD'nin de katılmasını istiyordu. Bu talep uluslararası hukuka ve teamüllere uygundu. Böyle bir girişim ABD'yi de Boğazlar denkleminde sokacağından Stalin için kabul edilebilir değildi.

Cevap notasının sonunda, Sovyet notasında belirtilen ilk üç isteğin görüşülebileceği fakat egemenlik ilkesine aykırı olan son iki isteği müzakerenin söz konusu bile olamayacağı bildirildi. Türkiye, Montrö'nün günün ihtiyaçlarını karşılamayan teknik kısımlarının gözden geçirilerek mevcut gerekliliklere uygun hale getirilmesine itiraz etmiyordu. Buna karşın mevcut eksikliklerin Montrö'nün bir bütün şeklinde iptali için bahane olarak kullanılması kabul edilmemekteydi. Türk notası, ABD ve İngiltere'ye ek olarak Japonya hariç Montrö imzacısı diğer devletlere de gönderilmiştir (Erkin, 1968: 416-422). Özenle Fransızca hazırlanan Türk notası, üslubu ve tarihi referanslarıyla Fransız Dışişleri Bakanlığı'nı bile hayran bırakarak diplomatik çevrelerde büyük bir takdir uyandırmıştır.

Ankara'da ikinci bir nota beklenmiyordu. İlk nota teatisinden sonra Dışişleri Bakanı Hasan Saka, 10 Eylül'de ABD Elçisi Wilson'a Sovyetler'in Boğazlar meselesini daha uygun bir fırsatta ele almak üzere erteleyeceklerini, Sovyetler'in Türkiye'ye saldıracağını sanmadığını söylemiştir. İkinci Sovyet notası, İngiltere ve ABD'nin üst üste gelen uyarılarını hiçbir şekilde dikkate almamayı tercih ederek,

24 Eylül'de yine sadece Türkiye'ye verildi. İlkini üç katı uzunlukta, altı sayfa olan notada, Türk Hükümeti'nin Sovyet suçlamalarını yalanlamadığı ve hileli geçişlerin bir vaka olduğu bildirilmekteydi.

Türk notasının etkisinde kalarak daha detaylı olarak hazırlanmış ve tarihi bilgilerle güçlendirilmeye çalışılmış olan Sovyet notasında, Türkiye'nin 25 Şubat 1941, 6 Mayıs 1941 ve 27 Haziran 1942 tarihli denizci ilanlarıyla, transit geçen gemilerin kılavuz kaptan almak mecburiyetinde tutuldukları, bu nedenle Boğazlardan geçen gemilerin kontrollerinin daha katı kurullarla yapılabileceği belirtilmekteydi. Oysa söz konusu ilanlar, savaşın Karadeniz ve Ege kıyılarına kadar gelerek Türk sınırlarını tehdit etmesi üzerine, ticaret gemilerinin geçiş esnasında Boğazlardaki ağ, mania ve mayınlardan korunmaları amacıyla yapılmıştı. Uygulamanın kontrolle herhangi bir ilgisi yoktu. Nitekim ikinci notada, tutarlılığı tartışmalı saptama karmaşası yaratılıp, olaylar tek taraflı bir bakışla tevildere Montrö'ye itiraz haklı çıkarılmaya çalışılmıştır:

... bütün bunlar Montreux Sözleşmesiyle tespit edilen Boğazlar rejiminin, Karadeniz Devletlerinin güvenlik icaplarına uymadığını ve Boğazların Karadeniz Devletleri aleyhine kullanılmasına mâni olabilecek şartları temin etmediğini teyit eylemektedir. Sovyet Hükümetinin fikrinde, Türk Hükümetinin verdiği izahat bu neticeyi yalanlamamıştır. Bu izahat, Türk Hükümetinin harp esnasında Boğazlar rejiminin ihlal edilmesi dolayısıyla üzerine düşen mesuliyetten ibra edilmesi için de kâfi değildir (Erkin, 1968: 424).

Nota bunlara ek olarak; Boğazların, Süveyş Kanalı ya da Cebelitarık Boğazı gibi değerlendirilemeyeceğini zira Boğazların kapalı bir deniz olan Karadeniz'e tek çıkış ve giriş olduklarını iddia etmekteydi. Notanın verildiği tarihte Sovyetler'in Karadeniz'de 2.200 km.'lik kıyısı vardı. Karadeniz'in kapalı bir iç deniz mi? yoksa açık deniz mi olduğu uzun süre tartışılmış bir konuydu. Doktrinde Karadeniz, açık deniz olmakla birlikte sahildevletlerin haklarının korunması sahildevlet olmayan devletler tarafından kabul edilmiş, bu karar Montrö'de onaylanmıştı. Boğazlarla birlikte Karadeniz'in statüsünün de değiştirilmesi amaçlanıyordu. Sovyetler, tezlerini güçlendirmek için Moskova Antlaşması'nın (1921) 5. maddesine atıf yapmakta, hatta Goben ve Breslau'nun Boğazları geçmesinden bile örnekler verilmekteydi. İkinci nota her ne kadar sadece Türkiye'ye verilse de, taşıdığı mesajların hedef kitesinin daha çok ABD ve İngiltere olduğu açıkça görülmektedir.

Moskova Antlaşması'na yapılan vurgu dikkat çekicidir. Nitekim bu Antlaşma imzalandığında İstanbul ve Boğazlar işgal altındaydı. Antlaşmanın, Boğazların statüsünü sahildevletlerin belirlemesini öngören 5. maddesinin ise İngiltere başta olmak üzere sahildevlet olmayan devletlerin itirazı nedeniyle uygulanabilirliği yoktu. Lozan'da bu madde geçerliliğini kaybetmiş, yeni

Sözleşme Sovyetler tarafından da imzalanmıştı. Goben ve Breslau'nun 10 Ağustos 1914 tarihinde Boğazlardan geçişiyse tamamen ilgisiz, örnek olma vasfını kaybetmiş bir hadiseydi. Olaylar abartılarak Boğazların uluslararası statüsüne vurgu yapılmaktaydı. Sovyetler, Boğazlardan sadece yardımcı savaş gemisi değil, savaş gemisi geçtiği konusunda ve ilk notanın son iki maddesindeki taleplerde ısrarcıydılar. Son kısımda, Sovyet taleplerinin Türk Devleti'nin egemenliğine herhangi bir şekilde aykırı olmadığı vurgulanıyordu (Erkin, 1968: 423-428). Her iki nota da, uluslararası hukukun antlaşmaları/sözleşmeleri tadil ya da iptal etmeye imkân sağlayan *rebus sic stantibus* ilkesinden hiçbir şekilde bahsetmemiş, Sovyet tezleri bu ilke üzerine temellendirilmemiştir. İkinci nota da Türkiye tarafından ivedilikle ABD ve İngiltere ile paylaşıldı.

Sovyetler, Boğazlar sorununu Türkiye ile baş başa görüşmek istediklerini ilk notada belirtmişlerdi. Bu yöntem Stalin tarafından Tahran Konferansı ertesinde ısrarla gündeme getirilen görüşme prensibiydi. Son notada anlaşmazlığa ikili görüşmelerle çözüm bulunabileceği ima edilirken daha yumuşak bir üslup takınılmıştır. Amaç ya Türkiye'yi görüşme masasına oturtacak şekilde cezbetmek ya da karşı blokta çatlak yaratmaktır. Sovyet taktiği kısmen başarılı olmuştur denilebilir. İkinci notaya nasıl cevap verileceği hakkında gerek Hükümette gerekse ABD ve İngiltere'de tereddüt oluşmuştur.

Nitekim ikinci nota sonrasında ABD ve İngiltere, Türkiye'nin Sovyetlerle görüşmeyi kabul etmesini telkin etmeye başlamıştır. Ankara'da ise, Dışişleri bürokrasisi dahil takip edilecek yöntem konusunda iki görüş ortaya çıkmıştır: (a) Birinci görüşe göre kısa bir notayla görüşmeyi kabul eden bir cevap verilmesi isteniyordu (b) F. Cemal Erkin'in başını çektiği İkinci görüşe göreyse uzun ve ikili görüşmeyi kabul etmeyen bir cevap notası verilmesi en uygun cevap yöntemi olabilirdi. Birinci görüşün uygulanması durumunda, Şükrü Saraçoğlu'na 1939 senesinde yapıldığı gibi Dışişleri Bakanı Hasan Saka görüşmeler için Moskova'ya çağrılacak, son yedi yıldır tekrarlanan Sovyet istekleri makyajlanıp Saka'nın önüne konulacaktı. Türk Dışişleri Bakanı, talepleri görüşmeyi kabul etse bu Sovyetler için zafer olacak ve Türkiye Moskova ile baş başa kalacaktı. Taleplerin reddedilmesi halinde ise iki ülke arasındaki kriz daha da derinleşecekti. Söz konusu sakıncalar dikkate alınarak ABD ve İngiltere, ikili görüşmelerin olası sonuçları hakkında ikna edildi.

Her iki devletin cevabi notaları iki hafta sonra, 9 Ekim'de, Türkiye'ninki ise 18 Ekim'de Sovyetler'e iletildi. ABD ve İngiltere ikinci notayı cevaplama öncesi yine Türkiye'yi bilgilendirdiler. Türkiye, koordinasyon içinde hareket ederek, kendi cevap notasını Sovyetler'e vermeden önce İngiltere ve ABD'ye göndererek görüş sordu. Gerek ABD, gerekse İngiltere Türkiye tarafından fikirleri alınmak üzere kendilerine gönderilen ikinci notayı yerinde bulup, kışkırtıcı olmadığını bildirerek notanın Sovyetler'e gönderilmesini uygun gördüklerini bildirdiler (CA, 10.10.1946/2/13-12.9122).

İkinci Türk notası, 11 sayfadır. İkili görüşme talebi kesinlikle reddedilerek, yine özenle bütün suçlamalar kati delillerle reddedilebilecek şekilde hazırlanmıştır. Öncelikle Sovyetler'in 1942-1943 yıllarında Alman çıkartma layterlerinin Boğazlardan geçtiği iddiası ele alınmıştır. Bu layterler Tuna'da Alman kontrolündeki tezgâhlarda inşa edilmişler ve yine Tuna yoluyla Karadeniz'e inmişlerdi. Boğazlardan geçenler ise hiçbir şekilde ne savaş ne de yardımcı savaş gemisi özelliğinde değildi. İkinci notada enteresan şekilde, Türkiye'nin savaş esnasında savaşan devletlere 24. maddeye göre Boğazlarda gemilerin seyrüseferini gösteren raporları sunmayı durdurduğundan şikâyet ediliyordu. Oysa söz konusu raporlama savaşan devletlere değil MC'ye yapılacaktı. En son 1941 yılında MC Genel Sekreterliği ile imzacı devletlere raporlama yapılmıştı. Ayrıca raporlamanın yapılabilmesi için her sene Ocak ve Temmuz ayları başında sahildevletleri gemi tonajlarını Türkiye'ye bildirmeyi yükümlenmişlerdi. Oysa savaş süresince bu bildirimler en başta Sovyetler tarafından yapılmamıştı. Geçiş raporları savaşan devletler tarafından tartışma konusu yapılabilecek ve hatta Müttetiklerin aleyhine olabilecekti. Bu nedenle Türkiye savaş süresince raporlamaya durdurmuş, savaş bittikten sonra 29 Ocak 1946 tarihinde 1941-1944 yılları raporlarını ilgili devletlere teslim etmişti. Savaş süresince asıl zorluk Montrö'nün uygulanmasında değil, gemilerin sınıflandırılması ve tarifinde yaşanmıştı:

... transit geçen gemilerin harp veya ticaret gemisi olarak ayırd edilmesi hususunda asıl zorluğun Sözleşme'nin II numaralı lâhikasındaki noksanlardan ileri geldiğini kuvvetle ifade etmiş bulunan Türk Hükümeti, bunu yeniden tebarüz ettirir. 22 Ağustos tarihli Türk Notasında mevcut diğer bütün delillerin tek gayesi bu iptidâi ve açık hakikati teyidden ve Türk Makamlarının, bu hususta az çok yetkili olabilecek her kaynağa başvurarak, Boğazlardan geçit isteyen gemilerin hakikî mahiyetini tespit ne derece şuurlu ve tedbirli bir dürüstlikle gayret sarfettiklerini vaka ve misallerle göstermekten başka bir şey değildir (Erkin, 1968: 431).

Notanın ilerleyen kısmında, Türkiye'nin Boğazlar rejiminin sahildevletleri lehine şekillenmesi için gösterdiği iyi niyet ortaya konulmuş, Osmanlı dönemi mutlak kapalılık gerektiren Kaide-i Kadim ilkesinden vazgeçildiği belirtilmiştir. Notanın sonunda:

...[Türk] hükümet[i] tâdil usulünün verimli bir şekilde harekete getirilmesi için zeminin yeter derecede hazırlanmış bulunduğu kanaatindedir. Sovyet isteklerinin 4'üncü ve 5'nci noktaları hakkında işbu Nota ile 22 Ağustos tarihli Notada tasrih edilmiş bulunan durumunu muhafaza etmekle beraber, Türk Hükümeti, kendi hesabına, Montreux Sözleşmesinin tâdili müzakerelerine başlamak için Sovyetler Birliği, Amerika Birleşik Devletleri, Büyük Britanya, Fransa ve anılan Sözleşmenin, Japonya hariç, diğer mümzilerini [imzacılarını] toplayacak olan bir konferansa iştirakte âmade bulunduğunu beyan eder (Erkin, 1968: 440).

Sovyetler'e cevap notasının gönderildiği 9 Ekim akşamı İngiltere, Ankara'ya; (1) Rus notası yeni argüman içermediğinden bundan sonra nota teatisinin anlamsız olduğu (2) Potsdam'da uzlaşılan karar doğrultusunda tarafların verdiği notalardan ilgili hükümetlerin düşüncelerinin anlaşıldığı (3) Türkiye'nin Montrö'yü ele almak üzere imzacı Japonya hariç, imzacı olmayan ABD dahil imzacı devletlerle bir konferans toplanmasını kabule hazır olduğunu bildirmesinin yerinde olacağını ve (4) nota değişimleriyle Potsdam'da verilen kararın yerine geldiğini (5) Rus notasının suretinin kendilerine ve ABD Hükümetine de verildiğinin Sovyetler'e bildirilmesinin uygun olacağını belirten bir not gönderdi (CA, 10.10.1946/2/13-12.9122).

Ankara'ya yapılan tavsiye ile aynı gün, İngiltere'nin Moskova Büyükelçiliği, Sovyet Dışişleri'ne "*Boğazlar ile ilgili tartışmanın devamını İngiltere'nin gerekli görmediğini*" ve ilk başta gündeme getirilen ilk üç maddenin bir uluslararası konferansta görüşülebileceği, fakat son iki maddenin (Boğazların müşterek savunması ve sadece kıyıdaş devletlerin Boğazlar ile ilgili kararı vermesi) söz konusu olamayacağını bir nota ile bildirdi. Aynı gün, ABD Maslahatgüzarı da Bakanlığa gelerek Sovyetler'e verilen cevabi nota ve bundan sonra takip edilecek yöntem hakkında bilgilendirmede bulundu. ABD, Sovyetler'in halen son iki maddede ısrar etmesinin kabul edilemeyeceği, sadece Türkiye'yi muhatap alan Sovyet hareket tarzının da Potsdam Konferansı kararlarına aykırı olduğu, Sovyet tehditlerinin devamı ve Boğazlara fiili baskı halinde BM Güvenlik Konseyi'nin devreye gireceğini notasında belirtmişti (CA, 10.10.1946/2/13-12.9122).

İngiltere'nin, notaların üç ülke arasında paylaşıldığını Sovyetler'e bildirilmesini istemesi Boğazlar konusunda üç ülkenin; Türkiye, ABD ve İngiltere'nin birlikte hareket ettiğini göstermek içindi. Bir ay önceki görüşmede İngiltere böyle bir bilgilendirmeye sıcak bakmamıştı, fakat Londra Ekim başında kararını değiştirmiştir. Sovyetler'e karşı ortak bir blok kurulduğu, Türkiye'nin yalnız olmadığı gösterilmek isteniyordu. Böylece Sovyetler üzerinde baskı oluşturularak beklenen cevap notasında istenilen uzlaşma zeminine gelmesi amaçlanıyordu. Oysa Stalin henüz bu tür bir uzlaşmadan çok uzaktı. Boğazlar'daki taleplerinden geri adım atmak niyetinde değildi. ABD, Türkiye'nin ikinci cevap notasını destekleyerek notayı yayınlama isteğini Ankara'ya bildirdi. İlk notaları çok fazla dikkate almayan Stalin, Boğazlar meselesinin kendi istediği şekilde gelişmeyeceğini artık öngörmüş olacak ki, üçüncü bir nota Türkiye'ye gönderilmedi. Böylece Boğazlar krizi dondurulmuş sorun olarak ne kadar süreceği belli olmayan bir müddetle buzluğa kaldırıldı.

Sonuç

Türk-Sovyet ilişkilerindeki ilk ciddi kriz 1945 yılı sonrasında yaşanan anlaşmazlıktır. Bu anlaşmazlık gerek Türkiye gerekse Sovyetler açısından çok sayıda olumsuzluğu beraberinde getirmiştir. 1946 yılı Ağustos ile Ekim ayları arasında yaşanan notalar savaşında Stalin, hiç istememesine rağmen Boğazlar meselesini bölgesel bir sorun olmaktan çıkararak sorunun bu tarihe kadar hiç olmadığı şekilde uluslararası hale gelmesini, bir okyanus devleti olan ABD'nin de Boğazlar ile ilgilenmesine sebebiyet vermiştir. Türkiye, 1946 yılı ortalarına kadar Stalin'in isteklerine tek başına direnmiş, bu tarihten sonra İngiltere ve ABD desteğiyle ve her iki devletle istişare halinde hareket etmeye başlamıştır. Bu durum Türk dış politikasındaki çok kutupluluk ve geleneksel dengenin ortadan kalkmasına sebebiyet vermiştir. Dışişleri Bakanlığı tarafından Cumhurbaşkanı İnönü'ye gönderilen bilgilendirme notunun, notalar ve İngiliz, ABD görüşlerini açıklayan kısımlarının Cumhurbaşkanlığı katında kırmızı kalemle çizilerek işaretlenmiş olması dikkat çekicidir. Sırf bu durum bile Türkiye'nin algıladığı tehdidin büyüklüğünü ve krizden müttefik bularak çıkma politikasına verilen önemi göstermektedir.

Bir tür bilek güreşini andıran nota alışverişleri sonrasında, Boğazlar ile ilgili krizde Stalin'in eli gün geçtikçe zayıflamaya başlamışken, bu tarihe kadar dengeli bir tutum sergileyen Türk dış politikası, savaş sonrası dönemin getirdiği ekonomik sorunlar ve sürekli tırmandırılan Sovyet tehditleri nedeniyle hızlı bir şekilde Amerikan çekim gücüne kapılarak bu devletin istediği eksende bir savrulma yaşamıştır. Çarlık politikalarını tekrarlayan tehditler, tarihsel güvenlik hassasiyetlerini harekete geçirmiş, Ankara'yı güvenlik sağlayabileceği bir çıpa olarak görülen ABD ile koşulsuz, tek kutuplu, büyük oranda ABD çıkarlarına hizmet eden bir değişikliğe mecbur bırakmıştır. Belirtilen eksen kayması Soğuk Savaş süresince izlenen tek kutuplu dış politikanın ilk adımıdır. Oysa Amerikan Kurmay planlamalarında Türkiye sadece Sovyet saldırısı anında kolaylıkla feda edilebilecek bir kurbandır.

Savaşın hemen sonrasındaki ilk iki yılda yaşanan diğer güvenlik endişesi Yunanistan'da Sovyet yanlısı bir hükümetin olası iktidarudur. Bu durumda Türkiye üç taraftan Sovyetler tarafından kuşatılacak, Ege'deki Yunan adaları nedeniyle Boğazlar çıkışı Sovyetler denetimine girmiş olacaktı. Yunan Komünistlerin iktidara gelmesi halinde Sovyetler, Bulgaristan delaletiyle kuzeyden, Yunanistan delaletiyle de hem güneyden hem de doğudan Boğazları kısıp almış olacaktı. Savaşın hemen ertesine ait istihbarat raporları 1946 yılında Yunanistan'da İskeçe-Gümölcine hattında 120.000 İngiliz askerinin bulunduğunu buna karşın Sovyet yanlısı Komünistlerin daha güçlü olduğunu ve Yunan Hükümeti'nin Türkiye'ye gitmek isteyen Batı Trakya Türklerini teşvik ederek Türk azınlıktan kurtulmaya çalıştığını gösteriyordu.

Yunanistan'daki gelişmeler Ankara tarafından yakından takip ediliyordu. Edirne Valiliği'nin 22 Kasım 1946 tarihinde gönderdiği istihbarat raporunda Sofulu kasabasında Yunan Hükümeti ile Komünistler arasındaki çatışmada Komünistlerin mağlup olduğu bildirilmiştir. 1947 yılına varıldığında Yunanistan'daki çatışmalar halen devam ediyor, hem Komünistler hem de Hükümet güçleri fırsat yakaladıkça Türk köylerini yağmalıyor, Türklerin Türkiye'ye iltica etmesi için halkı terörize ediyorlardı. Hatta, bazı yerlerde Hükümet kuvvetlerinin Türk azınlığa yönelik insanlık dışı muamelesi Komünist birliklerin yaptıklarından çok daha kötüydü. Yunanistan'ın Sovyet etkinliğine girmesi Batı Bloku için de esaslı bir tehditti. Bu nedenle İngiltere, Savaş esnasındaki konferanslarda Yunanistan'ı kendi etkinlik sahası içinde tutmaya çalışmıştı.

Boğazlar krizi II. Dünya Savaşı sonrasında Stalin'in ummadığı ve planlamadığı şekilde gelişen ilk öncül uluslararası anlaşmazlıktır. Stalin, Türkiye'yi tehdit ederek isteklerini elde etmeye çalışırken, ABD'nin Boğazlar sorununa müdahil olmasına sebebiyet vermiş, Türk Dış Politikasının geleneksel statükocu çizgiden sapmasına neden olmuştur. Stalin ve Molotov açısından bakıldığında Savaş sonrası dönemin ilk ciddi krizleri arasında sayılabilecek Boğazlar anlaşmazlığı başarılı bir şekilde yönetilememiş, Sovyet makro çıkarlarına ulaşılamamıştır. Krizden Türkiye'de kârlı çıkmamış, 1946 yılından itibaren sorgulanmayan, tek yönlü Amerikancı bir dış politika uygulanmaya başlanmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 15.08.1945/30100.235.590.21

BCA, 1946/30100.101.624.10

BCA, 21.01.1948/30100.101.625.13

BCA, 25.11.1946/30100.65.403.10.

BCA, 30.11.1946/30100.11.67.32.

BCA, 30100.111.700.3

BCA, 30100.207.415.21.

BCA, 301812.110.18.8.

CA, 05.12.1947/2/13-16.9455-12.

CA, 10.10.1946/2/13-12.9122.

CA, 10.10.1946/2/13-12.9122.

CA, 10.10.1946/2/13-12.9122.

CA, 20.08.1946.2/13.3/8567-1.

Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA), 18.08.1946/2/3-16.737.

Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers, The Conference of Berlin (The Potsdam Conference) 1945, C. II, Government Printing Office, Washington, 1960.

Hansard UK Parliamentary Papers (23 Kasım 1945), House of Commons, C. 416.

Hansard UK Parliamentary Papers, House of Commons, 20 Şubat 1946, C. 419.

TBMM Tutanak Dergisi, C. 20; D. VII; 1 Kasım 1945.

Telif Eserler

Akalın, Cüneyt (2002), "Missouri'nin Ziyaretinin Tarihsel Anlamı", *İstanbul Üniversitesi İİTE Dergisi, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, (Y. 2, S. 3).

Armaoğlu, Fahir (1998), *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi-1914-1995*, C. 1-2, Alkım Yayınları: İstanbul.

Baxter R. R. and Triska, Jan F. (1964), *The Law of International Waterways*, Harvard University Press: Massachusetts.

Bilge, A. Suat (1992), *Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964, Güç Komşuluk*, İş Bankası Yayınları: İstanbul.

Churchill, Winston S. (1981), *Triumph and Tragedy, The Second World War VI*, (Houghton Mifflin Company: USA).

De Luca, Anthony R. (Güz 1977), "Soviet-American Politics and the Turkish Straits", *Political Science Quarterly*, (C: 92, No. 3).

Erkin, Feridun Cemal (1968), *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Başnur Matbaası: Ankara.

Hasanlı, Jamil (2011), *Stalin and the Turkish Crisis of Cold War, 1945-1953*, Lexington Books: UK.

Howard, Harry N. (Mayıs 1949), "The Soviet Union and the Middle East", *American Academy of Political and Social Sciences*, (C, 263).

İnönü, İsmet, *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1944-1950*, (haz. İlhan Turan), TBMM Kültür-Sanat Yay. Kur. Yayınları: Ankara, 2003.

Kalaitzidis, Akis and Streich, Gregory W. (2011), *U.S. Foreign Policy*, Greenwood: California.

Kissinger, Henry (2015), *Diplomasi*, (çev. İbrahim H. Kurt), 14. Baskı, İş Bankası Yayınları: İstanbul.

Knight, Jonathan (Güz 1975), "American Statecraft and the 1946 Black Sea Straits Crisis", *Political Science Quarterly*, (C. 90, No. 3).

Köse, İsmail (2015), "Yalta ve Potsdam Konferansları: Sovyetler Birliği'ni Türk Boğazlarında Egemenlik Paylaşım Talepleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, (Güz) S. 19. s. 241-276.

Küçük, Yalçın (2003), *Türkiye Üzerine Tezler, 1908-1998-2*, Yayıncılık Matbaası: İstanbul.

Leffler, Melvyn P. (Mart 1985), "Strategy, Diplomacy, and the Cold War: The United States, Turkey, and NATO, 1945-1952", *The Journal of American History*, (C. 71, No.4).

Özkan, Behlül (2017), "1945 Türkiye-SSCB Krizi Dış Politikada Kurucu Mitin İnşası" *Türkiye Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler-Kuşku ile Komşuluk*, (der. Gencer Özcan vd.), İletişim Yayınları: İstanbul.

Tamkin, Nicholas (2009), *Britain, Turkey and the Soviet Union 1940-45*, Palgrave, Macmillan: Great Britain.

Tanin, "Bolşevikler Maskeyi Yüzlerinden Attılar", 13 Temmuz 1946.

Truman, Harry S. (1965), *Year of Decisions*, C: I, (The New American Library: New York). Hansard UK Parliamentary Papers (20 Ağustos 1945), House of Commons, C. 413.

Yılmaz, Levend, *Barışın Büyükelçisi Mahmut Dikerdem*, Bileşim Yayınları: İstanbul, 2004.